

MINERVA

ROGERS BRUBAKER

Az asszimiláció visszatérése?

A bevándorlással kapcsolatos szemlélet megváltozása és ennek következményei Franciaországban, Németországban és az Egyesült Államokban ¹

A differencialista fordulat

„Az olvasztótégely legfőbb tulajdonsága, hogy nem létezik” – írta „Nathan Glazer és Daniel Patrick Moynihan a nagy hatású *Beyond the Melting Pot* előszavában. A „sikertelen összeolvadás”-tézis eretnekségnek hatott 1963-ban, a könyv megjelenése idején. Ám széles körben elfogadottá vált az évtized végére – még az előtt tehát, hogy az 1965 utáni bevándorlási hullám átformálta volna az amerikai városképet. Az 1980-as évekre, amikor az „új »új bevándorlás«” hatásai egyértelműek lettek, a régebbi asszimiláció-felfogások elvesztették jelentőségüket. Amikor Glazertől 1997-ben megjelenik a *We are Multiculturalists Now*, abban ő szürke eminenciásként, és egyáltalán nem eretnek gondolkodóként szólal meg.² A létező különbségek pluralisztikus felfogása, amely régebben kihívást jelentett a konvencionális gondolkodás számára, maga is konvencióvá lett, és nem csak az Egyesült Államokban és a többi klasszikus bevándorlási célpontnak számító országban, mint Kanada, Ausztrália, hanem Észak- és Nyugat-Európa legnagyobb részén is.

Nyilvánvaló, hogy ez a konvencionális gondolkodás sok igazságot rejt magában. A bevándorlók integrációjához fűződő nyilvános diskurzus és a közgondolkodás sokkal „differencialistább” – sokkal érzékenyebb a különb-

1 Eredetileg megjelent: The return of assimilation? Changing perspectives on immigration and its sequels in France, Germany, and the United States. In: *Ethnic and Racial Studies* Vol. 24 No. 4 July 2001, 531–548

2 A Glazer címe inkább fanyar, mint dicsérő. A multikulturalizmus aktuális fölényének inkább a tudomásulvételét és nem az elismerését fejezi ki.

ségekre, és támogatóbban viszonyul ezekhez – ma, mint például a két háború közötti Franciaországban vagy Egyesült Államokban, vagy a háborút követő évtizedekben az Egyesült Államokban. Az 1980-as és 90-es évek a differencialista diskurzus – és vele a differencialista integrációs politika – addig soha nem látott fellendülését hozták minden nyugati bevándorlási célszágban.

Ez a differencialista fordulat nem korlátozódott a bevándorlási kérdésekre, és nem is ezek álltak a középpontjában. Különösen az Egyesült Államokban, de bizonyos értelemben véve Nyugat-Európában is szélesebb körű, általánosabb gondolati- és véleménybeli változás zajlott. Ez kifejeződött a helyi nyelvek és kultúrák megőrzésére és erősítésére irányuló mozgalmakban Nyugat-Európában (Keating 1996); a bennszülöttek nagyobb fokú elismerésében és autonómiájában az Egyesült Államokban, Kanadában, Ausztráliában, Oroszországban, Latin-Amerikában és másutt (Brøsted és mások 1985; Kymlicka 1995); a Black Powerhez hasonló, afrocentrista és más antiasszimilációs mozgalmakban Afrikában és Amerikában (Howe 1998); ez áll az azelőtt individualista és „színvak” Egyesült Államok-beli polgárjogi törvénykezés kollektivistává, eredményközpontúvá és bőrszín-érzékennyé válása mögött (Glazer 1978); ez tette lehetővé az iskolai és egyetemi tananyagok multikulturális szempontból történő felülvizsgálatát (Glazer 1997; Nash és mások 1997); ez a változás fejeződik ki a nőközpontú vagy „különbség alapú” feminizmusban (Irigaray 1993); a homoszexualitás vállalásában és más, a szexualitás alternatíváit nyilvánosan hirdető mozgalmakban (Johnston 1973); egyéb kulturális közösségek – mint például a süketek – (Lane 1992) autonómia-törekvéseiben; a modern nemzetállam egyenlősítési, központosítási törekvésével szemben megmutakozó általános ellenállásban; a tudás megteremtésének függetlenségen alapuló felfogásában, meghatározott, történelmileg és társadalmilag körülhatárolt tudományos közösségekben (Hollinger 1997); a felvilágosodás-kori gondolkodás által tévesen egyetemesnek vélt tételék posztstrukturalista és posztmodern kritikájában; a politikai gondolkodásban az egyetemesnek vélt érdekek hangsúlyozásától a nem titkoltan partikuláris érdekek elismeréséig vivő változásban (Young 1990).

Mára azonban a társadalmi gondolkodás, a nyilvános diskurzus és politika e nagymértékű differencialista fordulata a kifulladás jeleit mutatja. A differencialista nézetrendszer sokáig villámhárító volt a kultúrkonzervatív kritika (D’Souza 1991) és az eltökélten identitás-ellenes baloldal számára. A legutóbbi években azonban a kritika egyre inkább „belülről”, azaz a kulturális baloldal részéről érkezett, olyan személyektől, akik szimpatizáltak a kulturális

különbözőség tételeivel, mégis ellenezték azok abszolutizálását (Giltin 1995; Hollinger 1995; Brubaker és Cooper 2000). Az episztemológiai befelé fordulás relativisztikus és szélsőségesen szolipszista következményeivel való szembehelyezkedés; az identitás-központúság szétszabduló, és bizonyos tekintetben bénító hatásának felismerése; a polgári közösségi formák újbóli felértékelése; a pozitív cselekvés módjainak és értelmének újragondolása nemcsak régi, jobboldali kritikussai, de régi baloldali védelmezői részéről is megtörtént. Ez és más fejlemények arra engednek következtetni, hogy, legalábbis néhány tekintetben, a differencializmus csúcspontján valószínűleg már túl vagyunk.

A bevándorlás területén is érzékelhető a differencialista hullám szelődülése. Az asszimilációtól a multikulturalizmusig vivő, határozott és egyirányú fordulat helyett most egy ellentétes irányú változást kezdünk észlelni. Az itt tárgyalt, viszonylag szerény és akadozva haladó változást kétség kívül túlzás volna az „asszimiláció visszatérése” címkével jelölni. Ám attól is óva kell inteni magunkat, hogy az asszimilációt elhamarkodva a történelem szemetes-edényébe dobjuk.

Az asszimiláció két jelentése

Mit is értek az „asszimiláció visszatérésén”? Ez alatt *nem* az anglo-konformitás ideáljához, vagy az első világháború utáni amerikanizációs mozgalomhoz (Gleason 1980) fűződő normatív elvárásokhoz, analitikus modellekhez, politikai elvekhez vagy informális szokásokhoz való visszatérést értem. Nem is azoknak a Harmadik Köztársaság-beli francia tanároknak a viselkedésére gondolok, akik megszegényítették és megalázták a hivatalos francia nyelvtől eltérő dialektust beszélőket (Weber 1976, 313. o.). Nem is a birodalmi Németország törekvésére, hogy erőszakosan „germanizálja” a határterületek túlnyomó részt lengyelajkú lakosságát (Broszat 1972, 129–72. o.)³, vagy bármelyre a többi száználmas, erőszakos, állami homogenizációs törekvés közül.

Mindez magától értetődő lenne, ám az asszimiláció olyannyira rossz színben tűnik fel amerikai differencialista körökben, hogy mostanra feltételes reflex-szerűen összekapcsolják az anglo-konformitás legszűkebb látókörű értelmezésével, vagy az amerikanizációs hadjáratok legrosszabb túlzásaival. Németországban pedig az „asszimiláció” szó még „fertőzöttebbnek” és lejáratottabbnak tűnik, mivel az erőltetett németesítéshez kötődik. Ezzel szemben

3 Itt a császári, és nem a náci Németországra gondolok, hiszen a náci politika mélységes disszimiláció-pártisága és asszimiláció-ellenessége nyilvánvaló.

Franciaországban maga a szó sohasem járatódott le széles körben, de itt is hoztákötődtek a jakobinus republikanizmus néha kíméletlen homogenizációs törekvései és cselekedetei.

Tehát mire is gondolunk, amikor az asszimilációról beszélünk? Mi is az, ami visszatér, ha nem a fenti normatívan és analitikusan hitelüket vesztett modellek? A kérdés megválaszolásához meg kell különböztetnünk az asszimiláció két alapjelentését: az egyik általános és elvont, a másik pedig egyedi és organikus. A két jelentés összefügg egymással, de eltérő felhangokkal, erkölcsi és politikai konnotációkkal és intellektuális elismertséggel rendelkezik.

Általános és elvont értelemben a szó elsődleges jelentése növekvő hasonlóság és egyezés. Nem azonosság, hanem hasonlóság. Asszimilálódni (tárgyatlan ige) annyit tesz, mint hasonlóvá *válni*, míg ha asszimilálunk (tárgyas ige), akkor hasonlóvá *teszünk* vagy hasonlóként *kezelünk*. Ez alapján az asszimiláció a hasonlóvá válás, hasonlóvá tétel, illetve a hasonlóként kezelés folyamata.

Egyedi és organikus értelemben az ige tárgyas jelentése az alapvető. Valamit asszimilálni azt jelenti, „saját természetének megfelelő szerkezetűvé alakítani, ahogy a test szervei alakítják a táplálékot vérré, vagy szövetté ... a rendszerbe olvasztani, bekebelezni” (*Oxford English Dictionary*). Az asszimiláció ebben az értelemben teljes beolvasztást jelent.

Az általános, elvont jelentés esetében a hangsúly a folyamaton volt, nem pedig a végállapoton, és ebben az értelemben az asszimilációnak fokozatai is lehettek. Az asszimiláció egy *változási irányt*, nem pedig egy adott *hasonlósági fokot* jelentett. Egyedi és organikus értelemben viszont a hangsúly a végállapokra kerül, és az asszimilációra nem alkalmazhatók fokozatok: vagy megtörténik, vagy nem.

Főleg a bekebelezés metaforáját tartalmazó organikus értelmezés rontotta el a fogalom hitelét: normatív szempontból retrográdnak tűnik (mivel ma nagyra értékeli a másságot és az eltérőséget), analitikus szemszögből hiteltelen (tekintettel a mögötte álló, túlhaladott organikus társadalomfelfogásra), empirikusan pedig téves (a benne foglalt teljes beolvasás-gondolat miatt).

Ezen felül az általános és elvont jelentés egyik aspektusa is problematikusnak mutatkozik mind normatív, mind analitikus megközelítésből. Ez pedig a tárgyas „asszimilálni” ige „hasonlóvá tenni” jelentése, amely az erőszakos asszimiláció állami politikájára és programjára enged gondolni, de legalábbis olyan politikai törekvésekre és programokra, amelyek azok akarata ellenére akarják asszimilálni az embereket. Ezek a politikai törekvések és programok joggal váltak erkölcsileg és politikailag is ellenszenvenessé. Számptalan

történelmi és kortárs példa mutatja, hogy ezek ritkán működnek, és valójában sokkal nagyobb az esélye, hogy a különbségek elmosása helyett éppen kiélesítik azokat, mivel az asszimilációs nyomás hatására felébrednek az asszimiláció-ellenes erők. Analitikus értelemben beszélhetünk asszimilációs *politikákról*, de e politikáknak nem feltétlenül van asszimilatív *kimenetelük*.⁴

Míg ha az ige *tárgyatlan*, általános és elvont jelentését tekintjük – hasonlóvá válni *bizonyos szempontból*, amely szempontot pontosan meghatározhatjuk – az asszimiláció nem tűnik erkölcsileg problematikusnak, nem hasznavehetetlen analitikus szempontból, és – mint a bevándorló népesség tanulmányozásának fogalmi eszköze – empirikusan sem téves. Tulajdonképpen ennek a fogalomnak bizonyos használata – ha másra nem, hát arra, hogy feltehesünk bizonyos kérdéseket az integráció, adaptáció vagy beépülés fogalmaival kapcsolatban, amely fogalmakat sok jelenlegi tanulmány előnyben részesít⁵ az asszimilációval szemben – analitikus nézőpontból elengedhetetlennek tűnik. Erre a kérdésre a konklúzióban még visszatérek, itt csak azt emelném ki, hogy az asszimiláció-fogalomnak ez a tárgyatlan, a bevándorló és a „befogadó” népesség között egyes területeken kialakuló hasonlóságok mértékére és természetére vonatkozó értelmezése „tér vissza” mostanában a normatív és analitikus leírásban.

Három példa

Az általam vizsgált tendencia sokkal erősebben jelentkezett Franciaországban, mint Németországban, az Egyesült Államokban pedig a kettő közötti erősségű volt. Ez alapján arra gondolhatnánk, hogy az „asszimiláció visszatérése” csak az általam választott példák sajátossága, hiszen az Egyesült Államok a bevándorlási asszimiláció paradigmaticus példája, Franciaország pedig a legrégebb, legerősebb és ideológiailag leginkább kifinomult asszimilációs hagyományokkal rendelkező európai ország. Ha más példákat választottam volna – mondjuk az Egyesült Királyságot, Svédországot, Hollandiát és Németországot – a tendencia nem rajzolódott volna ki ennyire világosan.

4 Az „asszimilálni” igének van más, tárgyas jelentése is, amely analitikusan és normatívan sem ennyire problematikus. Ez a *hasonlóként bánni vele*, amely nem azonos a *hasonlóvá tenni* értelemmel. Hasonlóan bánni X-szel, mint Y-nal inkább azt jelenti, hogy ugyanolyannak tekintjük, nem pedig különbözőnek. A differencialista értékítélet szempontjából e hasonló bánásmód problematikusnak látszik. De általános értelemben a „hasonlóként bánni vele” kifejezés az asszimiláció egyik tárgyas jelentése, amely eléggé eltér a „hasonlóvá tenni” jelentéstől, és normatív, illetve analitikus szempontból kevésbé gyanús nála..

5 Az integráció gondolatát részletesen tárgyalja Favell (2000) és Bauböck (2001).

Márpedig ezt a tendenciát nem lehet figyelmen kívül hagyni azzal, hogy csak a bemutatásra kiválasztott példák sajátossága. Először is, mert Franciaországban és az Egyesült Államokban az asszimiláció visszatérése *fokozott mértékű* visszatérést jelent, nem csak egy mindig is meglévő jelenség továbbélését. Fontos hangsúlyozni a visszatérés e reaktív mozzanatát és a korábbi differencialista irányzathoz viszonyítani azt, mind Franciaországban, mind az Egyesült Államokban. Mindemellett szerény asszimilációs fordulat zajlott nemcsak Németországban (amellyel alább foglalkozom), de Hollandiában (Koopmans és Statham 2000; Thränhardt 2000) és Svédországban is (Soinien 1999, 689–91. o.), azaz két viszonylag differencialista befogadórendszerrel rendelkező országban. Hosszú távon, a bevándorlók harmadik generációjának megjelenésével valószínű, hogy az asszimilációnak legalábbis néhány dimenziója élesen érzékelhető lesz egész Európában.

Itt természetesen nem adhatok teljes körű beszámolót a bevándorlók integrációjának folyamatáról Franciaországban, Németországban és az Egyesült Államokban, sem pedig a többi említett országban. Ehelyett három példa értékű helyzetképet fogok felvázolni, az egyes országokban eltérő témákban. Az asszimiláció visszatértét a franciaországi közéleti diskurzusban, a németországi politikában és az Egyesült Államok-beli tudományos kutatásban fogom szemügyre venni.

Franciaország: a droit à la différence-től a droit à la ressemblance-ig

Azt gondolhatnánk, hogy Franciaországról nem sokat lehet mondani. Miért kellene az asszimiláció visszatéréséről beszélni egy olyan ország esetében, amely régóta az asszimiláció paradigma-értékű példája, ahol – Gérard Noiriel kifejezésével – *a creuset français*, a francia olvasztótégely (Weber 1976; Noiriel 1988) a parasztokat és a bevándorlókat is francia polgárrá változtatja? Ám e kérdést nem kezelhetjük csak a jakobinus-republikánus asszimilációs hagyományra, illetve asszimilációs mítoszra hagyatkozva, mert ez azt jelentené, hogy megfeledekzünk arról a markáns differencialista fordulatról, amely a 70-es években és a 80-as évek elején éppen e jakobinus asszimilációs hagyomány *ellenében* jelent meg a bevándorlással és más kérdésekkel kapcsolatban a francia közéleti diskurzusban. A differencialista diskurzus az ezekből az évekből származó, jellegzetes francia szlogenben nyeri el egyik legpontosabb, legtalálhatóbb, mindamellett kétértelmű megfogalmazását: *droit à la différence* (a különbözőséghez való jog). El kell ismerni azonban, hogy a differen-

cialista fordulat nagyobb volt a közbeszédben, mint a valóságban: a differencializmus főként szimbolikus maradt (Schnapper 1992, 119. o.), és csekély mértékben honosodott meg a politikában, valamint az intézményes gyakorlatban. Erre példa az a program, amelynek keretében külföldi kormányok által kiválasztott és fizetett külföldi tanítók a Francia Állammal kötött kétoldalú megállapodás eredményeképpen úgynevezett „származási országok nyelve és kultúrája” órákat tartottak a rendes iskolai tanítás keretében (Boyzon-Fradet 1992, 155. o. skk.).⁶ De a közéleti diskurzus szintjén a differencializmus pályája egyértelműen fölfelé ívelt, és uralkodóvá is vált a szocialista kormányzás első éveiben, azaz a 80-as évek első felében.⁷

Fontos megjegyezni, hogy a differencializmus éppúgy teret nyert a francia jobboldalon is, mint a baloldalon. Pierre-André Taguieff történész és filozófus elemezte e differencialista – vagy azt is mondhatjuk, multikulturális – „új jobboldalnak” a kialakulását az 1970-es és 80-as években, melynek középpontjában Alain de Benoist rejtélyes alakja állt. Ezek az új jobboldali differencialisták, akik nem idegengyűlölők, hanem látszólag „másságkedvelők”, rasszizmus-ellenesek és az egyenlőség hívei voltak, hangsúlyozták, sőt, kizárólagossá tették a kulturális különbségeket, és arra törekedtek, hogy „mindenáron megőrizték a kollektív identitást és az egyes közösségek közötti különbségeket – a fizikai és kulturális keveredés veszélyével szemben” (Taguieff 1994, 66–67. o.).

Mi történt azonban a felfelé ívelő differencializmussal? Röviden: találkozott Le Pen-nel. Bár Le Pen és a körébe tartozó értelmiségiek valójában a jobboldalnak egy más szegmensét képviselik, mint a Taguieff által vizsgált kisebb differencialista kör, ám ők is magukévá tették a differencialista szólásokat, saját szándékaik szerint ügyesen átalakítva azokat. *Droit à la différence? Mais, oui, bien sûr, chez vous.* (Jog a különbözőséghez? Igen, ez természetes – *otthon.*) De itt, Franciaországban – viszik tovább érvüket – mi vagyunk az „igazi” franciák, akiknek jogunk van különbözni, jogunk van megőrizni saját identitásunkat a kéretlenül betolakodókkal szemben. Ennek következményeként Franciaországban világosodott meg leginkább

6 Bár ez a program, amely a kultúra megőrzése érdekében jött létre, azért, hogy a visszatérés lehetősége nyitva maradjon a bevándorlók előtt, erősen differencialista irányultságú, ám mégsem volt valami népszerű. A differencializmus kiterjedésének idején, az 1980-as évek elején a megcélzott diákoknak csak kb. 20%-a vett részt benne (Boyzon-Fradet 1992, 158. o.). 1992–93-ban a francia általános iskolába járó algériai állampolgároknak csak 12%-a, az algériai származású diákoknak pedig ennél is jóval kisebb része járt ezekre az órákra (Vermes 1997).

7 A differencialista diskurzus nemcsak a bevándorló származású népességet, de a regionális kisebbségeket is érintette. Ez utóbbiról lásd: Giordan 1982.

a kulturális differencializmus erkölcsi és politikai kétélűsége és kiközösítésre való alkalmassága.

Ez a politikai és ideológiai konjunktúra adta a háttérteret az asszimiláció visszatéréséhez. A különbözőségekre való jog addig sokszor magasztalt szlogenje megdöbbentő hirtelenséggel lekerült a napirendről. A 80-as évek második felében már alig lehetett hallani. Nagyobb eséllyel találkozhattunk a hasonlósághoz való jog (*droit à la ressemblance*) kifejezéssel – amit Harlem Désir is használt 1987-es, nagy nézettségű tévészeroplése során – vagy a közömbösséghez való jog (*droit à l'indifférence*) szókapcsolattal, ami a másokkal hasonló elbánáshoz való jogot jelentette. A differencializmus összeomlásának kezdetekor feléledt a republikanizmust, az univerzalizmust és az asszimilációs gondolatot felelevenítő tendencia, amelyek mögött olyan értelmiségiek álltak, mint Alain Finkielkraut (1987), Taguieff (1996) és különösen Emmanuël Todd (1994). Nézeteik természetesen nem maradtak reakció nélkül: így például Michel Wieviorka (1996) továbbra is a mérsékelt és kifinomultabb differencialista álláspontot védte. De egészében véve a leegyszerűsítő és szlogenekre építő differencializmus hirtelen és szinte teljes összeomlása, s emellett az univerzalista és az asszimilációt támogató diskurzus éppoly hirtelen életre kelése szembeötlő. Bizonyosan állítható hogy a közéleti diskurzus hangsúlyai sehol máshol nem módosultak ennyire látványos módon, mint ebben az országban.

Németország: az intézményes elkülönítés újragondolása

Míg franciaországi példánk a közéleti diskurzusra vonatkozott, addig a német történet a közéleti politikáról szól. A bevándorlókkal és azok leszármazottaival szemben tanúsított német politika erősen differencialista volt – erősebben, mint a francia politika a differencialista retorika franciaországi fénykora idején.⁸

Nézzünk három mutatót, amelyek a német differencialista politikát jellemzik. Először is a származási országok nyelvének és kultúrájának oktatása sokkal elterjedtebb volt Németországban, mint Franciaországban, sőt, néhány tartományban a kötelező tananyag részét is képezte (Castles és mások, 1984, 175. o.) (Mivel az oktatás az egyes tartományok hatáskörébe tartozik, nagy eltérések lehetnek. Különösen Bajorország volt sokáig ismert arról,

8 Németországban a bevándorlással és következményeivel kapcsolatos diskurzus is erősen differencialista volt. E differencialista diskurzus történeti gyökereiről lásd: Brubaker 1992, 3–17. o. Jelenlegi megnyilvánulásairól lásd: Joppke 1999, 188–9. o.

hogy ott a külföldieket elszigetelt, származási ország szerint kialakított osztályokban tanították.)

Másodszor, a bevándorolt népesség számára Németországban sajátos szociális ellátási rendszer létezik. Az állam az ellátás felelősségét három nem állami jótékonyági szervezetre ruházta át – az egyik szervezet a Katolikus Egyházhoz tartozik, a második az Evangélikus Egyházhoz, a harmadik pedig a Szociáldemokrata Párthoz. A hatásköröket pedig úgy osztották el, hogy a külföldiek származásuk alapján tartoznak az egyik vagy a másik szervezethez, így például minden törökért egy adott szervezet a felelős, minden olaszért a másik, és így tovább. A kritikák (Puskeppeleit és Thranhardt 1990; vö. Ålund és Schierup 1991 a hasonló svéd helyzetről) felhívják a figyelmet: ez a rendszer nemcsak hogy a jótékonyági szervezetek passzív ügyfeleiként kezeli a bevándorlókat, de eközben megerősíti és fenntartja a származási hely szerinti megkülönböztetést.

A harmadik kérdés, amelyet tárgyalni kívánok az állampolgárság. Nemrég történt liberalizálása előtt a német állampolgársági törvény a nem német bevándorlókkal szembeni szigorúságáról volt ismert. Ami kevésbé ismert, és ma is az, az az, hogy a politikai jogok kivételével a régóta letelepedett, állampolgársággal nem rendelkező bevándorlók a német polgárokéval alapvetően megegyező jogokkal rendelkeztek. Természetesen a bevándorló népesség berendezkedését követően, és a második, majd a most megjelenőben lévő harmadik generációs népesség kialakulása után a politikai jogok hiánya egyre inkább szemet szúrt. A probléma megoldására született válaszban figyelemre méltó volt, és a mélyen gyökerező német differencializmusra utalt, hogy a baloldal a megoldást nem a bevándorlók és leszármazottaik teljes jogú állampolgárként való befogadásában látta, hanem a politikai jogoknak – s velük a szociális, polgári és gazdasági jogoknak – a letelepedett külföldiekre való kiterjesztésében gondolkozott. Az 1990-es évek elejéig kevés érdeklődést váltott ki a bevándorlók furcsa, formális állampolgársági helyzete, annál komolyabb érdekek fűződtek a szavazójog külföldiekre való kiterjesztéséhez a helyi választásokon, és sokakat foglalkoztatott ez a lehetőség. Ezt „progresszív” megoldásnak tartották, mivel az alapvető állampolgári jogokat anélkül terjesztette volna ki a bevándorlókra, hogy azok „másságát”, külföldi és eltérő mivoltát megkérdőjelezte volna.⁹

9 A még mindig „haladóbb” differencialista megoldásról – a Niederlassungsgesetz, vagyis a letelepedési törvény javaslatáról, amely a tartózkodási hely és nem pedig a formális állampolgárság alapján *minden* polgárjogot garantált volna, beleértve az országos választásokon való részvétel jogát is – lásd: Joppke 1999, 192–3. o.

A politika e három területe – az oktatás, a szociális ellátás és az állampolgárság – és az ezek igazolására szolgáló frázisok egy jóindulatú, paternalisztikus és egyenlőségre törekvő (vagy ilyennek mutatkozó) *apartheid*, intézményesített szeparáció meglétét jelezték, amelyet az „unsere ausländische Mitbürger”, „külföldi polgártársaink” oximoronja, a jó szándékú *Ausländerpolitik* – a külföldiekkel kapcsolatos politika – szófordulata is illusztrált Németországban. A baloldali differencialisták természetesen kritikusan viszonyultak az uralkodó törekvésekhez több pontot illetően, ám eközben ők is magukévá tették a „különálló, de egyenlő” logikáját.

Ez a mélyreható differencializmus adta a hátteret a szerény mértékű „asszimilációs fordulathoz”, amely az állampolgárság jogi definíciójának megváltoztatásában és politikai újragondolásában nyilvánult meg az utóbbi években (Joppke 1999, 202–208. o.). A honosítási szabályokat lényegesen enyhítették a 90-es évek elején, így a törökök honosítási aránya – ami a 80-as évek végéig rendkívül alacsony volt – ekkor megugrott. 1999-ben tovább liberalizálták a honosítási szabályokat, és ami a legfontosabb, az állampolgárság születéskori megadására vonatkozó szabályok is változtak: a korábbi, a *jus sanguinis* elvén alapuló, kizárólag a leszármazást tekintő törvény kiegészült a *jus soli* területi elvével (Frankfurter Allgemeine Zeitung 1999). Ettől kezdve a Németországban külföldi szülöktől született gyermekek is megkapják az állampolgárságot, abban az esetben, ha legalább az egyik szülő minimálisan nyolc évig Németországban élt. Ez az állampolgárság azonban ideiglenes. Az esetek többségében a felnőtt kor elérésekor a gyermeknek választani kell a német és a külföldi állampolgárság között, és valamelyikről le kell mondania.

A törvényi változások, a honosítások növekvő aránya és az állampolgársághoz fűződő felfogás megváltozása mind a németek, mind a külföldiek részéről egy korlátozott, de jelentős „asszimilációs fordulat” jelei. Ez semmiképpen nem azt jelenti, hogy az állampolgárság előfeltétele a teljes asszimiláció volna. Éppen ellenkezőleg, a honosítási törvény liberalizációja kifejezetten szakít ezzel a korábban a szabályozás által nagy becsben tartott elvvel. Az állampolgársággal kapcsolatos újabb gyakorlatok, elvek és diskurzusok asszimilációs jellegűek, de abban az értelemben, hogy politikailag elismerik az azonosságot, jogilag megalapozzák azt, és szimbolikusan is inkább a közös, mint a különböző jellegre helyezik a hangsúlyt. Érdeemes felidézni, hogy az asszimiláció hasonlóná válást jelent, az asszimilálás pedig hasonlóná tételt, az 1990-es évekbeli állampolgársággal kapcsolatos elvi és gyakorlati változások pedig mindkét értelemben szerény mértékű, ám nagy jelentőségű asszimilációs fordulatot hoztak.

Asszimiláció „asszimiláció-pártiság” nélkül az Egyesült Államokban

A franciaországi közéleti diskurzus és a német politika tárgyalása után egy harmadik területet veszek szemügyre, ahol az asszimiláció visszatérését lehetett felfedezni az elmúlt években: a tudományos kutatást. Ezen belül pedig az Egyesült Államokra kell különös figyelmet fordítani, bár fontos megjegyezni, hogy Franciaországban is megújult a kutatók érdeklődése az asszimiláció kérdése iránt (Todd 1994; Tribalat 1996). Ezzel szemben Németországban a bevándorlók integrációjával foglalkozó legtöbb tudományos kutatás továbbra is kényszerűen kerül az asszimiláció-fogalom használatát, még akkor is, ha ebbe a körbe tartozó kérdéseket érint (a kivételek között van Esser 1980 és Nauck és mások 1997).

Az Egyesült Államokban a tudományos kutatásban az 1920-as évekre tehető kezdetektől a 60-as évek közepéig végig meghatározó volt az asszimilációs szemlélet valamilyen formája. Azután kb. 1965-től 1985-ig, nagyrészt a külső események hatására, a történeti és szociológiai irodalmat – legalábbis ezen irodalmaknak az elméleti szempontból igényesebb képviselőit – főleg az etnikumok fennmaradását különféle módszerekkel dokumentáló és hangsúlyozó, pluralista szemlélet uralta.¹⁰ Körülbelül 1985 óta azonban az érezhető, hogy az asszimiláció iránt nagyobb a figyelem a tudományos szakirodalomban. (lásd pl. Gans 1992; Glazer 1993; Portes és Zhou 1993; Morawska 1994; Barkan 1995; Kazal 1995; Alba és Nee 1997; Rumbaut 1997; Alba 1999).

Az etnikum-központú tanulmányok kiemelkedő eredményeket hoztak és hoznak még ma is. Ám a látásmód egyszerre „nemlátás-mód” is, ahogy Kenneth Burke megjegyezte (Burke 1954, 40. o.). Ez az irodalom, miközben az etnikai közösségekre, etnikailag meghatározott helyszínekre, és etnikai szervezetekre összpontosított, nem pedig személyekre, vagy nagyobb léptékű társadalmi folyamatokra, elveszítette azokat, akik eltávolodtak az etnikailag meghatározott helyszínektől, akiknek Ewa Morawska szóhasználatával „nyoma veszett” (1994, 83. o.).

„Azzal a meg nem vizsgált előfeltevéssel, hogy a kultúra megtartása csak jó dolog lehet, és hogy a bevándorlók törvényszerűen meg akarják őrizni hagyományos kultúrájuk lehető legnagyobb részét, [és] hogy az etnocentrikus, angolszász Amerika erre való reakcióként ellenállást tanúsított a kultúrák meghonosításával és asszimilációjával szemben, fokozatosan az etnikai közös-

¹⁰ A szociológiai kutatások egy jó része mindeközben továbbra is az asszimiláció folyamatát tanulmányozta. Ezek áttekintéséhez lásd: Price 1969, Hirschman 1983.

ségeket, helyszíneket – nem pedig a bevándorlók élettörténeteiben megjelenő, egyénileg megélt adaptációt – tette vizsgálatá tárgyává, és (...) egyre inkább azokra a helyszínekre összpontosította a figyelmét, ahol az etnikai hovatartozást alátámasztó bizonyítékok a legnagyobb valószínűséggel fordultak elő (olyan térségekre, ahová az első generációs letelepedés koncentráldott). Törekedett rá, hogy a bevándorlót aktív cselekvőnek tekintse, de nem mindig követte cselekvésének összes lehetséges irányát. Különösen (...) mivel érdeklődése csak az etnikai hovatartozásra szorítkozott, nem terjedt ki a figyelme a bevándorlónak, mint történeti cselekvőnek a társadalom egészére gyakorolt hatására. Olyan erényes, autonóm, etnikai kívülállókról konstruáltunk ellentmondásos történetet, akik csak minimálisan érintkeznek a többiekkel, kizárólag a munkahelyen, s mivel kívülállók voltak, csak csekély erkölcsi felelősséget viseltek a nemzet többi részének bűnei miatt, és, ebből kifolyólag, csekély jelentőséggel bírtak annak történetében” (Conzen 1996, 21. o.).

Mivel befelé összpontosított, az etnikumközpontú irodalom elhanyagolta a tágabb szociális és kulturális folyamatokat, így például nem vett tudomást az etnikumok feletti (bár gyakran igen zárt) munkásközösségekről a század első felében (Kazal 1995), megfeledkezett a külvárosok második világháborút követő kialakulásával együtt járó térbeli szétszóródásról, amely még a legkésőbb betelepülteket is érintette (Alba és Nee 1997, 836–7. és 857–62. o.), a különböző etnikumba tartozók házasságkötésének növekvő számáról (Spickard 1989; Qian 1997; Alba 1999), az etnikai és faji kategóriák és meghatározások dinamikus újrafogalmazásáról (Rödiger 1991; Ignatiev 1995; Perlman és Waldinger 1997). Mindezek a folyamatok az etnikai határok valamiféle elmosódásához, vagy megváltozásához vezettek (Zolberg és Long 1999), és aláásták az addig stabil választóvonalakat (Hollinger 1999).

Az asszimiláció új teoretikusai nem egyszerűen az 1965 előtti, régi megközelítést veszik át. A régi kutatások – még az olyan igényes kutatások is, mint Gordoné – analitikusan és normatívan is anglo-konformisták voltak. Elfogadták, feltételezték és elvárták a problémamentesnek látszó, fehér, protestáns „kulturális maggal” való asszimilációt. Az asszimilációval kapcsolatos jelenlegi kutatások ezzel szemben szkeptikusak az asszimiláció irányát, fokozatait, módját illetően, és nem állítják egyértelműen annak kívánatos mivoltát. Ma semmi nem emlékeztet a század közepén megfogalmazott empirikus és normatív elvárások önelégült hangnemére. Természetesen ez részben annak tudható be, hogy az egyetemesen elismert „kulturális mag” fogalma a 60-as évek óta már egyáltalán nem állja meg a helyét. Ez pedig kérdésessé tette

a referencia-népeesség fogalmát, amelybe a beépülés történe az asszimiláció során. Az újabb irodalomra az asszimilációval kapcsolatban jellemző, hogy igyekszik többféle referencia-népeességet, és ennek megfelelően többféle asszimilációs formát figyelembe venni (Portes és Zhou 1993; Waters 1994; Zhou 1997; Neckerman és mások 1999).¹¹ Ma már nem definiálhatjuk az asszimilációt (vagy az integrációt, amely fogalom főleg Európával kapcsolatban ugyanarra a dologra utal) kizárólag „egy, különálló és oszthatatlan (nemzet-) „államba” és egy, egyszerű egységet alkotó (nemzeti) „társadalomba” való beépülésként” (Favell 2000).

Ma az asszimilációról folyó gondolkodás nem szükségképpen asszimiláció-párti. Nem implikálja az asszimiláció elkerülhetetlenségébe és kívánatosságába vetett globális hitet. Mindez nem jelenti, hogy az újabb irodalom morálisan közönyös lenne. A polgári közösségbe vetett bizalom számos mai asszimilációról szóló írás háttérét adja, és meghatározza azokat (Alba 1999). Ám ez nem vonja magával az asszimiláció teljes körű elfogadását. Mindamellett az asszimiláció bizonyos formáit széles körben kívánatosként ítélik meg. A nyelvi asszimiláció egy aspektusa – az, hogy minden generáció elsajátítsa az angolt olyan szinten, hogy sikeresen elvégezhesse iskoláit, ne legyen akadályozva a munkavállalásban, és teljesértékű résztvevője lehessen a közéletnek – egyértelműen kívánatosnak látszik. Eközben nyilvánvaló, hogy ez semmiképpen nem jelenti a Portes és Rumbaut (1990, 209–221. o.) által „helyettesítőnek” nevezett nyelvi asszimiláció kívánatosságát, ami szerint minden generáció elfelejtené a származási helyről hozott nyelvet.

A társadalmi és gazdasági asszimilációnak is vannak előnyei. (Hirschman 1983, 403. o. skk; Alba és Nee 1997). Vegyünk példaként egy olyan népeességet, amelynek az átlagos jövedelme és iskolázottsági szintje jóval alatta marad az egész népeesség hasonló mutatóinak. Bizonyos, hogy ezeken a területeken az asszimiláció – amely ebben az esetben egy az egész népeesség jövedelmi és iskolázottsági mutatói irányába konvergáló változás lenne – előnyös e népeesség számára, és fontos tudni, hogy megtörténik-e, és ha igen, milyen mértékben. Ám hogy az asszimiláció ebben a tekintetben kívánatos, nem jelenti, hogy más tekintetben is az. Ez még nem jelenti például a teljes kulturális azonosulás előnyösségét, sem az identitás-

11 Néhány régi tanulmányról is elmondhatjuk, hogy, bár egy egyedi kulturális magot tettek meg az asszimiláció alapjának, előrevetítették a szegmentált asszimiláció fogalmát, amikor elválasztották egymástól a strukturális asszimilációt és az európai bevándorlók által egymás között kötött házasságokat (Kennedy 1944 [de lásd Peach kritikáját, 1980], Gordon 1964).

beli asszimilációét (azaz „az emberi mivoltunk érzésének *kizárólag* a befogadó társadalmon alapuló kialakítását” [Gordon 1964, 71. o. – kiemelés tőlem. R. B.]), sem a térbeli asszimilációét, amely az etnikai együttélési közösségek széthullását jelenti, és az elővárosokba településsel jár együtt, sem a teljes szakmai asszimilációét, amely az „etnikai réseket” és az egyes szakmákra való szakosodást tünteti el, sem a csoportok közötti házasságkötések nagy száma miatt bekövetkező etnikai összemosódást, amit Gordon strukturális asszimilációnak nevez („megjelenés a domináns társadalom csoportjaiban, klubjaiban, és intézményeiben” [Gordon 1964, 80. o.]). Nézetem szerint az asszimiláció ezekben az esetekben nem szükségszerűen hátrányos – ezt példázzák a bevándorló anyák újszülöttjeinek az amerikaiakénál jobb egészségügyi mutatói (Rumbaut 1997) – bár a tapasztalat azt mutatja, hogy néhány esetben valóban előnytelen. Ezt a kérdést részletesen tárgyalja a szegmentált asszimilációs irodalom, mely érvei szerint a második generációs, nagyvárosi, kisebbségi környezetben élő bevándorlók társadalmi-gazdasági sikeressége attól függ, képesek-e elkerülni az őket körülvevő, a kultúra fő áramaihoz ellenségesen viszonyuló fiatalok közéjébe történő asszimilálódást (Portes és Zhou 1993; Zhou 1993). A leglényegesebb azonban az, hogy az asszimiláció egyes területeit és irányait lehet anélkül tanulmányozni, hogy asszimiláció-pártivá váljúnk. Nem kell hinnünk fontosságában és bizonytalanok vagy szkeptikusak maradhatunk kíváncsiságát illetően.

Az asszimiláció nem egyszerű, egy szempontból megfogalmazható folyamat. Már Gordon idejében felmerült egy olyan felfogás, amely az asszimilációét komplex és csak részben összekapcsolódó folyamatok együttesének tekintette (lásd még Yinger 1981). Néhány e folyamatok közül (így például a strukturális asszimiláció Gordon leírásában és a földrajzi asszimiláció néhány mai leírása [Massey és Denton 1993, 149. o. skk.]) jelentős mértékben érint más területeket is, miközben meghatározza a lehetőségek struktúráját és a kontaktus létrejöttének esélyeit. Eközben más területek legfeljebb laza kapcsolatban vannak a többivel. Az utóbbi időszak tanulmányai figyelmet fordítanak a különböző területeken tapasztalható asszimiláció – vagy disszimiláció – lehetséges ütemére és pályájára is. (Banton 1983, 144–6. o.). Jelenlegi felfogásunk szerint az asszimiláció mindig terület-specifikus, és egy sajátos referencia-népességre vonatkozik. Az asszimilációval kapcsolatban kialakított normatív álláspont pedig összefügg az érintett területtel és a referencia-népességgel is.

Konklúzió: egy fogalom átalakulása

Az általam „az asszimiláció visszatéréseként” emlegetett jelenség mindhárom országban szerény, de fontos szemléletbeli változást hozott. Analitikus szempontból ez a fennálló különbségekre – és a kultúra megőrzésének mechanizmusaira – irányuló, egyoldalú figyelem szélesebb perspektívára cserélését jelentette, amely a felmerülő hasonlóságokat is képes észrevenni. Normatív szemszögből pedig a kulturális különbözőség automatikus dicsérete helyett a társadalmi beilleszkedés újraértékelését hozta magával.

Ez az analitikus és normatív hangsúlyeltolódás azonban nem vetít előre radikális fordulatot. Nem jelenti a régi idők rosszértelmű, arrogáns asszimilációs törekvéseinek visszatérését. Bár az „asszimiláció” kifejezés visszatért, a fogalom átalakult. Befejezésképpen felvázolom ennek az átalakulásnak a legfőbb elemeit:

1. Az asszimiláció *organikus*, teljes feloldódást feltételező felfogását felváltotta az asszimiláció *elvont* felfogása, amely a (bizonyos szempontból és bizonyos referencia-népességgel való) hasonlóvá válás folyamatára összpontosít.

2. Az asszimilációt nem *asszimilálásként*, hanem *asszimilálódásként* fogják fel. Az előző a bevándorló népességet alakítható, vegyíthető *tárgyként* kezeli, a második a bevándorló népességet képező személyeket aktív *cselekvőnek* tekint. Mint ilyenek, nem tudatosan munkálkodnak azon, hogy asszimilálódjanak. Természetesen az asszimiláció lehet szabadon választott, öntudatos folyamat is. A hozzá fűződő, megrendítő – néha tragikus – kettősséget és bizonytalanságot megrendítően írják le a regények, memoárok, esszék szerzői, a történészek, sőt, néhány szociológus is (Bauman 1988; Laitin 1995). Mégis a legtöbb történész és szociológus számára az asszimiláció a szociális folyamatok összességében megmutatkozó tendencia, és nem pedig olyasvalami, ami az egyes személyekkel történik meg. Mint a folyamatok összességében megmutatkozó tendencia az asszimiláció nem szándékos cselekedet, és jórészt láthatatlan. Amikor láthatóvá válik, sajnálkozhatunk miatta. De még amikor sajnálkozunk is rajta, az asszimilációként emlegetett tendencia akkor sem személyekkel *megtörténő* dolog, hanem inkább e személyek *cselekszik*, nem szándékosan, mégis az adott társadalmi, kulturális, gazdasági és politikai keretek között megvalósuló, számtalan egyéni cselekedet és választás véletlenszerű eredményeként (v.ö. Alba 1995, 4. o.).

3. Az egység, amelyet a változás érint – tehát amelyik asszimiláción megy keresztül – nem a személy, hanem egy *többgenerációs népesség*. A népesség szintjén

végbemenő asszimiláció megtörténhet úgy is, hogy az egyén szintjére egyáltalán nem hat ki. A népesség szintjén megvalósuló nyelvi asszimiláció például megtörténhet úgy is, hogy egy felnőtt sem kezd új nyelv megtanulásába, hanem kizárólag a gyerekek sajátítják el a referencia-népesség nyelvét. Természetesen általában nem ez történik. Többnyire egyéni szinten is megfigyelhető valamiféle nyelvi változás, de a kulcsfontosságú átalakulások (a nyelvi- és egyéb változások területén) több generáció szintjén történnek. A változás nem az egyes emberekkel, hanem egy több generációt átfogó népesség absztrakt csoportjával történik. A népesség (genealógiailag) új „tagjairól” kiderült, hogy különbözők – disszimilálódtak – másoktól, az eredeti népesség régebbi tagjaitól, miközben hasonlítani kezdtek valamely referencia népesség tagjaihoz.

4. A *homogén* egységekben való gondolkodást felváltotta a *heterogén* egységekben való gondolkodás. Az asszimiláció nem azt jelenti, hogy az egyik homogén egység egy másikká változik. Inkább a heterogenitás egy bizonyos módja, egy adott tulajdonsághalmaz változik másfajta heterogenitássá, azaz a referencia népességben meglévő tulajdonsághalmazhoz inkább hasonlóvá.

5. Az asszimiláció normatív kérdésekre irányuló kutatásában a kulturális témák helyett a társadalmi-gazdasági témák kerültek a középpontba. A kulturális másság felé való általános nyitottság, amelyhez – ha a szélesebb közönség nem is mindig – a szakembereknek az erőteljes nyelvi homogenizáció folytatódásába vetett bizalma is társult (Portes és Schauflyer 1994), enyhítette az asszimiláció kulturális vonatkozásaival kapcsolatos aggodalmakat. A mai bevándorlók kettéosztódása magasan és alacsonyan képzett csoportokra – egy olyan időszakban, amikor a makrogazdasági változások következtében az alacsonyan képzett, képzés nélküli munkaerő bére csökken – a figyelmet a hosszú távú strukturális marginalizáció felé terelte (Gans 1992, Portes és Zhou 1993, kissé optimistább: Waldinger 1996, Perlman és Waldinger 1997). Az asszimiláció értékítélettel telt fogalomként ebben a vonatkozásban nem a *mással*, hanem a *szegregációval*, a *gettósodással* és a *marginalizációval* áll szemben.

6. A *holisztikus* szemléletet, amely egy adottnak vélt referencia-népességet – a „kulturális magot”, vagy „nemzeti társadalmat” – tette meg az asszimiláció alapjaként, a *felbontó* megközelítés váltotta fel, amely elveti az egyöntetű asszimiláció fogalmát és az egyes területeken eltérő folyamatok feltételezése mellett több referencia-népességgel számol. Ebből kifolyólag a „milyen mértékű asszimiláció?” *egydimenziós* kérdését felváltotta a *többdimenziós* „milyen értelemben vett, mennyi idő alatt lezajló, milyen referencia-népességhez

történő asszimiláció?” kérdése. Ennek tudható be, hogy az asszimiláció asszimiláció-párti felfogását – azaz az asszimiláció általános elvárását és normatív elfogadását – felváltotta a szkeptikus hozzáállás, amely területektől és referencia-népességektől függ mind az asszimiláció valószínűségét, mind pedig kívánatosságát illetően.

Az asszimiláció így átfogalmazott és „asszimiláció-párti” mellékszövegétől megfosztott fogalma nemcsak hasznos, hanem nélkülözhetetlen. E fogalom lehetségessé teszi számunkra, hogy a kialakuló hasonlóságok területeiről és fokozatairól, *s emellett* a bevándorló származású, többgenerációs népességcsoport és a referencia-népesség között fennmaradó különbségekről is kérdéseket tegyünk föl. Sok érv igazolja ezeknek a kérdéseknek a szükségességét, tekintet nélkül arra, hogy örömmel vagy sajnálattal fogadjuk e kialakuló hasonlóságokat. Természetesen a kérdések feltevése csak a kezdet. Az asszimiláció nem elmélet, hanem egyszerű fogalom. Ám olyan fogalom, amely nélkül nehezen boldogulhatunk.

Köszönetnyilvánítás

Köszönöm Roger Waldingernek a korábbi változathoz fűzött részletes kommentárt és kritikát, amelynek sok elemére itt nem térhettem ki. Köszönöm továbbá Andreas Wimmernek, Jennifer Leenek, Daniel Wolknak és nacionalizmus-műhelyem résztvevőinek segítő észrevételeiket. Köszönetet mondok Christian Joppkének, az *Immigrant Integration: From Assimilation to Multiculturalism?* (European University Institute, Firenze, 1998 május 8–9.) konferencia szervezőjének, amely konferenciára e cikk eredeti változatát készítettem. Hálásan köszönöm a Center for German and European Studies Összehasonlító bevándorlási és integrációs programjának a kutatásban nyújtott támogatást.

Fordította: Füzesi Piroska

BIBLIOGRÁFIA

- Alba, Richard 1995 Assimilation's quiet tide. In *Public Interest* 119. sz. 3–18. o.
 ——— 1999 Immigration and the American realities of assimilation and multiculturalism. In *Sociological Forum*, 14./1. 3–25. o.
 Alba, Richard – Nee, Victor 1997 Rethinking assimilation theory for a new era of immigration. In *International Migration Review*, 31. kötet, 4. sz. 826–74. o.

- Ålund, Aleksandra, Schierup, Carl-Ulrik 1991 *Paradoxes of Multiculturalism: Essays on Swedish Society*, Aldershot, UK, Avebury
- Banton, Michael 1983 *Racial and Ethnic Competition*, New York: Cambridge University Press
- Barkan, Elliott R. 1995 Race, religion and nationality in American society: A model of ethnicity – from contact to assimilation. In *Journal of American Ethnic History*, 14./2. sz. 38–101. o.
- Bauböck, Rainer 2001 Integration von Einwanderern – Reflexionen zum Begriff und seine Anwendungsmöglichkeiten. In Harald Waldrauch (szerk.), *Die Integration von Einwanderern*, 2. kötet: *Ein Index rechtlicher Diskriminierung*, Frankfurt: Campus Verlag
- Bauman, Zygmunt 1988 Entry tickets and exit visas: paradoxes of Jewish assimilation. In *Télos* 77./ 45–77. o.
- Boyzon-Fradet, Danielle 1992 The French education system: springboard or obstacle to integration? In Donald L. Horowitz és Gérard Noiriel (szerk.), *Immigrants in two democracies: French & American experience*, New York: University Press 148–66. o.
- Broszat, Martin 1972 *Zweihundert Jahre deutsche Polenpolitik*, Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Brøsted, Jens és mások 1985 *Native Power: The Quest for Autonomy and Nationhood of Indigenous Peoples*, Bergen, Universitetsforlaget
- Brubaker, Rogers 1992 *Citizenship and Nationhood in France and Germany*, Cambridge, MA: Harvard University Press
- Brubaker, Rogers és Cooper, Frederick 2000 Beyond Identity. In *Theory and Society*, 29/1. 1–47. o.
- Burke Kenneth 1954 *Permanence & Change: An Anatomy of Purpose*, Los Altos, Hermes Publications
- Castles, Steven és mások 1984 *Here for Good: Western Europe's New Ethnic Minorities*, London: Pluto Press
- Conzen, Kathleen N. 1996 Thomas and Znaniecki and the historiography of American immigration. In *Journal of American Ethnic History*, 16./1. 1–26. o.
- D'Souza, Dinesh 1991 *Illiberal Education: The Politics of Race and Sex on Campus*, New York: Free Press
- Esser, Hartmut 1980 *Aspekte der Wanderungssoziologie: Assimilation und Integration von Wanderern, ethnischen Gruppen und Minderheiten: eine handlungstheoretische Analyse*, Darmstadt, Neuwied: Luchterhand
- Favell, Adrian 2000 Integration policy and integration research in Europe: A review and critique. In Alex Aleinikoff és Doug Kiusmeyer (szerk.), *Citizenship: Comparisons and Perspectives*, Washington DC: Brookings Institute
- Finkelkraut, Alain 1987 *La défaite de la pensée*, Paris: Gallimard
- Frankfurter Allgemeine Zeitung "Geburtsprinzip und Optionsregelung" 1999, május 22.

- Gans, Herbert J. 1992 Second-generation decline: scenarios for the economic and ethnic features of the post-1965 American immigrants. In *Ethnic and Racial Studies*, 15./2., 17–92. o.
- Giordan, Henri 1982 *Démocratie culturelle et droit à la différence*, Paris: La Documentation française
- Gitlin, Todd 1995 *The Twilight of Common Dreams: Why America Is Wracked by Culture Wars*, New York: Henry Holt
- Glazer, Nathan 1978 *Affirmative Discrimination: Ethnic Inequality and Public Policy*, New York: Basic Books
- 1993 Is assimilation dead? In *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 530, 122–36. o.
- 1997 *We Are All Multiculturalists Now*, Cambridge, MA: Harvard University Press
- Glazer, Nathan és Moynihan, Daniel P. 1963 *Beyond the Melting Pot: The Negroes, Puerto Ricans, Jews, Italians, and Irish of New York City*, Cambridge, MA: MIT Press
- Gleason, Philip 1980 American identity and Americanization. In in Stephan Thernstrom (szerk.), *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups*, Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University, 31–58. o.
- Gordon, Milton M. 1964 *Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion, and National Origins*, New York: Oxford University Press
- Hirschman, Charles 1983 America's melting pot reconsidered. In *Annual Review of Sociology*, 9., 397–423. o.
- Hollinger, David A. 1995 *Postethnic America: Beyond Multiculturalism*, New York: Basic Books
- 1997 The disciplines and the identity debates, 1970–1995. In *Daedalus*, 126/1., 333–51. o.
- 1999 Authority, solidarity, and the political economy of identity: The case of the United States. In *Diacritics*, 29/4., 116–27. o.
- Howe, Stephen 1998 *Afrocentrism: Mythical Pasts and Imagined Homes*, London: Verso
- Ignatiev, Noel 1995 *How the Irish Became White*, New York: Routledge
- Irigaray, Luce 1993 *Je, tu, nous: Toward a Culture of Difference*, New York: Routledge
- Johnston, Jill 1973 *Lesbian Nation: The Feminist Solution*, New York: Simon and Schuster
- Joppke, Christian 1999 *Immigration and the Nation-State: The United States, Germany, and Great Britain*, New York: Oxford University Press
- Kazal, Russell A. 1995 Revisiting assimilation: the rise, fall, and reappraisal of a concept in American ethnic history. In *The American Historical Review*, 100./2., 437–71. o.
- Keating, Michael 1996 *Nations Against the State: The New Politics of Nationalism in Quebec, Catalonia and Scotland*, New York: St Martin's Press
- Kennedy, Ruby I R. 1994 "Single or triple melting pot? Inter-marriage trends in New Haven, 1870–1940", *American Journal of Sociology*, 49./4., 331–39. o.

- Koopmans, Ruud and Statham, Paul 2000 "Migration and ethnic relations as a field of political contention: an opportunity structure approach", in Ruud Koopmans and Paul Statham (szerk.), *Challenging immigration and Ethnic Relations Politics: Comparative European Perspectives*, Oxford: Oxford University Press
- Kymlicka, Will 1995 *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*, Oxford: Oxford University Press
- Laitin, David 1995 Marginality: a microperspective. In *Rationality and Society*, 7./1., 31–57. o.
- Lane, Harlan 1992 *The Mask of Benevolence: Disabling the Deaf Community*, New York: A.A. Knopf
- Massey, Douglas S. and Denton, Nancy A. 1993 *American Apartheid: Segregation and the Making of the Underclass*, Cambridge, MA: Harvard University Press
- Morawska, Ewa 1994 In defense of the assimilation model. In *Journal of American Ethnic History*, 13./2. 76–87. o.
- Nash, Gary B. és mások 1997 *History on Trial: Culture Wars and the Teaching of the Past*, New York: A.A. Knopf
- Nauck, Berahard és mások 1997 Familiäre Netzwerke, intergenerative Transmission und Assimilationprozesse bei türkischen Migrantenfanullien. In *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 49./3., 477–99. o.
- Neckerman, Kathryn M. és mások 1999 Segmented assimilation and minority cultures of mobility. In *Ethnic and Racial Studies*, 22./6. 945–65. o.
- Noiriel, Gérard 1988 *Le creuset français: Histoire de l'immigration XIX–XXe siècles*, Paris: Du Seuil
- Peach, Ceri 1980 Which triple melting pot? A re-examination of ethnic intermarriage in New Haven. In *Ethnic and Racial Studies*, 3./1., 1–16. o.
- Perlman, Joel és Waldinger, Roger 1997 Second generation decline? Children of immigrants, past and present – a reconsideration. In *International Migration Review*, 31./4., 893–922. o.
- Portes, Alejandro és Rumbaut, Ruben G. 1990 *Immigrant America: A Portrait*, Berkeley, CA: University of California Press
- Portes, Alejandro és Schauffler, Richard 1994 Language and the second generation: Bilingualism yesterday and today. In *International Migration Review*, 28./4., 640–61. o.
- Portes, Alejandro és Zhou, Min 1993 The new second generation: segmented assimilation and its variants. In *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 530. 74–96. o.
- Price, Charles 1969 The study of assimilation. In I A. Jackson (szerk.), *Migration*, Cambridge: Cambridge University Press, 181–237. o.
- Puskeppelait, Jürgen és Thranhardt, Dietrich 1990 *Vom betreuten Ausländer zum gleichberechtigten Bürger*, Freiburg: Lambertus
- Qian, Zhenchao 1997 Breaking the racial barriers: variations in interracial marriage between 1980 and 1990. In *Demography*, 34/2, 263–76. o.

- Rödiger, David R. 1991 *The Wages of Whiteness*, London: Verso
- Rumbaut, Ruben G. 1997 Assimilation and its discontents: Between rhetoric and reality. In *International Migration Review*, 31./4., 923–60. o.
- Schnapper, Dominique 1992 *L'Europe des immigrés*, Paris: Francois Bourin
- Soininen, Maritta 1999 The „Swedish model” as an institutional framework for immigrant membership rights. In *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 25/4, 685–702. o.
- Spickard, Paul R. 1989 *Mixed Blood*, Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press
- Taguieff, Pierre-André 1994 *Sur la nouvelle droite: jalons d'une analyse critique*, Paris: Descartes & Cie
- 1996 *La République menacée*, Paris: Textuel
- Thranhardt, Dietrich 2000 Conflict, consensus, and policy outcomes: immigration and integration in Germany and The Netherlands. In Ruud Koopmans and Paul Statham (eds), *Challenging Immigration and Ethnic Relations Politics: Comparative European Perspectives*, Oxford: Oxford University Press
- Tqdd, Emmanuel 1994 *Le destin des immigrés: assimilation et ségrégation dans les démocraties occidentales*, Paris: Seuil
- Tribalat, Michele 1996 *De l'immigration à l'assimilation: enquête sur les populations d'origine étrangère en France*, Paris: La Découverte
- Vermes, Genevieve 1997 La dynamique interculturelle dans l'éducation en France. In *DiversCitéLangues II* <http://www.quebec.ca/diverscite>
- Waldinger, Roger 1996 Ethnicity and opportunity in the plural city. In Roger Waldinger and Mehdi Bozorgmehr (szerk.), *Ethnic Los Angeles*, New York: Russell Sage Foundation, 445–70. o.
- Waters, Mary 1994 Ethnic and racial identities of second-generation black immigrants in New York City. In *International Migration Review*, 28/4, 795–820
- Weber, Eugen 1976 *Peasants into Frenchmen: the Modernization of Rural France, 1870–1914*, Stanford, CA: Stanford University Press
- Wieviorka, Michel 1996 Culture, société et démocratie. In Michel Wieviorka (szerk.), *Une société fragmentée?: le multiculturalisme en débat*, Paris: La Découverte, 11–60. o.
- Yinger, j. Milton 1981 Toward a theory of assimilation and dissimilation. In *Ethnic and Racial Studies*, 4/3, 249–64. o.
- Young, Iris M. 1990 *Justice and the Politics of Difference*, Princeton, NJ: Princeton University Press
- Zhou, Min 1997 Segmented assimilation: issues, controversies, and recent research on the new second generation. In *International Migration Review*, 31/4, 975–1,008. o.
- Zolberg, Aristide R. and Long, Litt Woon 1999 Why Islam is like Spanish: Cultural incorporation in Europe and the United States. In *Politics and Society*, 27/1. 5–38. o.